

על דרך טיפולם של חז"ל בחילופי נוסח במקרא *

דוד רוזנטל

מחקר נוסח המקרא, בחיפושיו אחר הטקסט שיצא מידי מחברי ספרי המקרא, השכיל להשתמש בספרות חז"ל רק בנושא אחד: בריכוז נוסחאות השונות מן נוסח המסורה, במקורות התלמודיים. בין שנוסחאות סוטות אלה מצוטטות במפורש אצל חז"ל, ובין – והוא עיקר – אם אפשר להוכיח על פי הדרשה, שהיתה לפני החכמים גירסא אחרת שעליה בנו את הדרשה. עבודה שיטתית של איסוף חילופי-נוסח אלה והארתם, נעשתה על ידי ר"א אפטוביצר.¹ כיום מרוכז רוב החומר מן הספרות התלמודית לכל כ"ד הספרים במפעל המקרא שליד האוניברסיטה העברית, והוא מהווה חלק מן אפאראט שינויי הנוסח למקרא, ממנו ראו אור עד כה כ"ב פרקים מספר ישעיהו.² על כמה מן הבעיות המתעוררות בהערכת עדויות ממקורות חז"ל, כחלק מן ה-*apparatus criticus* של המקרא, הצביעו חוקרים.³ בין השאר קבלו על חסרונן של מהדורות מדעיות למקורות התלמודיים.⁴ אבל גם במקומות שהנוסח בטוח, עדיין אורבות בעיות רבות.⁵

- * רוב הנושאים והדוגמות שבמאמר זה נדתי לפני אדוני אבי הרא"ש רוזנטל כבר בשנת תשכ"ד, כשנכתב עיקרו של מאמר זה. הרבה מן הערותיו משוקעות כאן, ובחלקן העירות עליהן. תודתי הרבה נתונה גם על עזרתו עתה, עם התקנת המאמר לדפוס (תשל"ז).
- 1 *Das Schriftwort in der Rabbinischen Literatur*, Wien 1906–1915. ושם בהקדמה, מחברת 6 עמ' 8–12 (לנביאים ראשונים) ציין לעבודות קודמות, בצירוף דברי ביקורת. להערות ביבליוגרפיות נוספות ראה מאמרו של, S. Esh. "Variant Readings in Mediaeval Hebrew Commentaries", *Textus 5* (1966), p. 84 n. 4–8. וראה שם גם *Textus 3* (1963), p. 114 וכן *Textus 5*, p. 7.
- 2 ספר ישעיהו, חלק ראשון-שני (פרקים א' – כ"ב), ירושלים תשל"ה.
- 3 להערכת האזכורים ראה אפטוביצר הנ"ל, מחברת 6; מ. גושן-גוטשטיין, מבוא לספר ישעיהו, פרקים לדוגמא, ירושלים תשכ"ה, בעיקר סעיפים 56 ואילך.
- 4 ראה מ. גושן, הנ"ל, הערה 32: "אין בידינו לעת עתה תוצאות הבדיקות על 'חשיבות' כתבי היד" (וראה שם עוד סעיפים 64–71), אבל ראוי לציין שגם במקום שיש בידנו מהדורה מדעית, וידועה 'חשיבות' כתב היד, הרי זו מתייחסת רק למקור התלמודי – בעוד שיחסו של הסופר לציטוטי פסוקים מן המקרא אינה עניין לטיבו של כתב היד במסגרת דיון זו – ראה הערתו הקצרה של י.א. זליגמן, "מחקרים בתולדות נוסח המקרא", תרביץ כ"ה (תשט"ז); עמ' 119 (בסוגריים), וראה להלן, עמ' 7.
- 5 למשל בעיות עריכה. תופעה רגילה בספרות המדרשים שמאמרים מועברים ממקורם למקומות אחרים,

בדברים הבאים נעיר שתי הערות לעניין איסוף האזכורים במדרשי חז"ל, אבל בעיקר נראה שיש מן החכמים שעסקו בחקר נוסח המקרא עצמו, היינו בשקילת נוסחים זה מול זה. ומתוך הדברים ניוכח שהכלל שכלל מהר"ש ליברמן על עיסוקם של חז"ל בהיסטוריה⁶ נכון גם לגבי חקר נוסח המקרא אצל חז"ל. לאמר: "יש לנקוט בכלל הפשוט, שהתלמוד יוכל לשמש כמסמך היסטורי מעולה, בשעה שזה עוסק בעניינים שהם בני זמנו ושייכים לסביבתו המקומית". נעקוב לפיכך, אחרי חכמים בשעה שהם משיחים "לפי תומם" כשהם עוסקים במלאכתם, בדרישת הכתובים, במנת ללמוד על שיטות מחקרם, ונניח לפי שעה לעדויות היסטוריות בפיהם של חכמים, המתייחסות לעיסוק בנוסח המקרא בזמנים קדמונים.

המונחים 'ספרא' בירושלמי ו'קרא' בבבלי⁷ מציינים ומייחדים את אלה "דקרי אורייתא נביאי וכתובי בדיוקא"⁸ וכבר רבותינו בעלי התוספות העירו על כך שאף בין החכמים "פעמים שלא היו בקיאים בפסוקים"⁹ והצביעו על המעשה בבבלי ב"ק נד ע"ב:

לעתים בטעות (ראה על-כך למשל ר"ח אלבק, מבוא לבראשית רבה ירושלים תשכ"ה, עמ' 8). לענייננו נדיגם בדרשה הבאה, נתחומא בובר לבראשית א' 1, ח"א עמ' 6: "מאמתי נתגדל הקב"ה, משברא שמים וארץ. וזכות מי ברא, בזכות ישראל. שנאמר קדש ישראל לה' [ראשית תבואתה]. אמר ר' אבא בר כהנא, תבואתה כתיב. ולמה אנו קורין תבואתו, שאין אנו אוכלין אלא מן התבואה ולא מן הקרן, שהיא קיימת לעולם הבא". ועיין בהערות בובר למקבילות. אבל מאמרו של ר' אבא בר כהנא אין כאן מקומו. שהרי, מלבד הקושי שעמד עליו בובר (כאן, ובהערות למדרש לקח טוב, בראשית א' 1) שלפנינו בירמיה ב' 3, אין 'קרי וכתיב' ואנו גורסים ת ב ו א ת ה, מה עניין אכילת הקרן או התבואה לכאן, והלא בישראל אנו עוסקים, אתמהא.

אבל מקור הדרשה הוא בבראשית רבה פרשה צח כ, הוצ' תיאודור-אלבק, עמ' 1271. על הפסוק כבר מ"ט 26 "ברכת אביך... תהיין לראש יוסף ולקדקד נזיר אחיו" דרשו: "הכא את אמ' תהיין, ולהלן את אמר ת ב א ת ה (דב' ל"ג 16 תבואתה לראש יוסף) רבי אבא בר כהנא אמר, ת ב א ת ה תאכל בעולם הזה והקרן קיימת לך לעולם הבא (=תהיין)". ומי שיתעקש לקיים את מאמר ראב"כ, במקום שאליו הועבר בטעות בשל המלה 'תבואתה' – יהא עליו לשחזר גם את הצורה עליה בנה הדרשן את דרשתו ביר' ב' 3, גירסא שלא היתה ולא נבראה. וראה להלן הערה 104. במיוחד צריך לזוהר בילקוטי המדרשים. דוגמא לזהירות שיש לנהוג – ולא רק בשל ההעברה – היא הדרשה בילק"ש ח"ב רמז רמה (למל"ב). "וישמע עליהם חזקיהו (מל"ב כ' 13) – אמר ר' חזקיהו כל המזמן גוי לתוך ביתו ומשמש עליו, גורם גלות לבניו. שנאמר וישמע עליהם חזקיהו". מן הדרשה מוכח, לכאורה, שגורם "י ש מ ח" ומקורה א"כ בישעיהו ל"ט 2 ובעל הילקוט העבירה למלכים. כמו שצ"ל בישע' רמז תמא "כולה פרשה דסנחריב כתוב במלכים".

אבל בבבלי סנהדרין קד ע"א (משם העתיק בעל הילקוט) נאמר "דאמר חזקיהו: כל המזמן גוי לתוך ביתו ומשמש עליו, גורם גלות לבניו" וכו'. 'שמע' הוא תרגום עברי ל'שמע' בארמית. וחזרה הדרשה למקומה למלכים, וישמע עליהם = וישמש עליהם. ותו לא מיד.

6 ראה מ"ש א"א הרא"ש רוזנטל, 'המורה', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* New York 1963, p. 20. וראה להלן עמ' 19 והערה 106.

7 ר' זכריה פראנקל, מבוא הירושלמי, ערך ספרא, קיח, ב. למונוגרפיות ראה *W. Bacher Magazin für die Wissenschaft des Judenthums* 17 (1890), p. 169. על 'נקיי ספרא'; ועל 'רבי שמעון ספרא דטרבנות', ש. קליין, ספר חיובל לר' ילין, ירושלים תרצ"ה, עמ' צ"ו ואילך.

8 בבלי קדושין מט ע"א.

9 תוס' בבא בתרא קיג ע"א ד"ה תריהו.

שאל ר' חנינא בן עגיל את ר' חייא בר אבא, מפני מה בדברות הראשונות לא נאמר בהן טוב ובדברות האחרונות נאמר בהן טוב¹⁰ אמר לו עד שאתה שואלני למה נאמר בהן טוב, שאלני אם נאמר בהן טוב אם לאו, שאיני יודע אם נאמר בהן טוב אם לאו, כלך אצל ר' תנחום בר חנילאי וכו'.

ואף בפירושי פסוקים כך, כמו למשל מו"ק טז ע"ב:

זוטרא בר טוביה הוה קא פסיק סידרא קמיה דרב יהודה, כי מטא להאי קרא "ואלה דברי דוד האחרונים" א"ל, "אחרונים" מכלל דאיכא ראשונים, ראשונים מאי נינהו. שתיק ולא אמר ליה ולא מידי. הדר אמר ליה, "אחרונים" מכלל דאיכא ראשונים, ראשונים מאי נינהו. אמר ליה, מה דעתך, דלא ידע פירושא דהאי קרא לאו גברא רבה הוא.¹¹

כמובן, שכנגדם נשתמרו מאמרים המגלים שבעל המאמר היה בקי במקרא על פה – ואלה הם הרוב¹² – ולפעמים אף בקיאות קונקורדנציונית, ולדוגמא בלבד ויק"ר כ"ו ח, מהד' מרגליות, עמ' תר"ח:

10 "ולמען ייטב לך על האדמה וגו'" (דב' ה' 16).

11 וראה עוד המעשה בבלי עבודה זרה ד ע"א "משבת להו ר' אבהו למיני ברב ספרא, דאדם גדול הוא... רמו ליה סודרא בצואריה וקא מצערו ליה... אמרו ליה ולא אמרת לן דאדם גדול הוא, ולא ידע למימר לן פירושא דהאי פסוקא" (והשווה שם ד ע"ב ר' יהושע בן לוי הוה מצער ליה ההוא מינא בקראי וכו'). ועיין מה שכתב ר"ז באכר, אגדת אמוראי א"י, תל-אביב תרע"ז ערך ר' אבהו, עמ' 118 ואילך). מאידך, עם שהיה כוחם של החכמים גדול בפירוש פסוקים, יש ולא הצליחו להתגבר במלחמתה של תורה על פסוקים קשים להבנה. כך נשתמרו בידנו קריאות יאוש מלפרש פסוקים. כדוגמת המעשה בר' זעירא ורבנן דאגדתא – ירושלמי מעשרות פ"ג ה"י, נא ע"א – כשפירשו לו את הפסוק בתהלים ע"ו 11 "כי חמת אדם תודך שארית חמת תחגור" אמר ר' זעירא "היא הפכה והיא מהפכה – לא שמעינן מינה כלום". ועל הפסוק שבזכריה י"ב 11 "ביום ההוא יגדל המספד בירושלם כמספד הדרמון בבקעת מגדן" אמר רב יוסף (בבלי מגילה ג ע"א; מו"ק כח ע"ב): "אלמלא תרגומא דהאי קרא לא ידענא מאי קאמר". ובבבלי מגילה יח ע"א על המשנה "והלועז ששמע ארמית יצא" – אמרו: "והא לא ידע מאי קאמר?! מידי דהוה אנשים ועמי הארץ. מתקיף לה רבינא אטו אנן "האחשתרפנים בני הרמכים" (אסתר ח' 10) מי ידעין?!"

אבל היתה בידי חכמים גם דרך אחרת להביע דעתם על פסוקים קשים שאי אפשר לפרשם. את הפסוק בירמיה י"א 15 "מה לידידי בביתי עשותה המזומתה הרבים ובשר קדש יעברו מעליך כי רעתכי אז תעלו" פירש ר' יצחק בבבלי מנחות ג ע"ב כך שבנוסח שלפנינו נשתמר רק חציו של דרשיה בין הקב"ה לאברהם, ואילו בדרשה הוא משלים ומשחזר גם דבריו של אברהם. "אמר ר' יצחק, בשעה שחבר בית המקדש, מצאו הקב"ה לאברהם שהיה עומד בבית המקדש. אמר לו: מה לידידי בביתי? אמר לו: על עסקי בני באתי. א"ל: בני חטאו וגלו. א"ל: שמא חטאו בשוגג? א"ל: עשתה המזומתה. א"ל: שמא מיעוטן חטאו? א"ל: הרבים. א"ל: היה לך לזכור ברית מילה. א"ל: ובשר קדש יעברו מעליך. א"ל: שמא המתנת להם היו חזרין בתשובה? א"ל: כי רעתכי אז תעלו. ועיין איכ"ר פ"א 1 מהד' בובר עמ' 56 מעין דרשה זו בשם ר' עוקבא. והשווה עוד דרך אחרת לפתרון פסוקים, ספרי במדבר פ"ט ח, מהד' הורוביץ, עמ' 88.

12 מהר"ש ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, עמ' 189 והערה 47.

אמר ר' יוחנן בשם רבי שמעון בר יוחאי, כל מקום שנאמר "ויאמר... ויאמר" צריך לדרש.¹³

מחכמים בקיאים אלה ה'קרא' וה'ספרא', הבקיאם אף בחסרות ויתרות נשתמרו הערות, שלמעשה הן הערות מסורה¹⁴ כגון ויק"ר כ"ג יד, מרגליות, עמ' תקמ"ח:

'צור ילדך תשי' – י' זעיר לית בקרייה כוותיה.

או כזו שבשהש"ר ב' טו (י"ח, ג) לפסוק "אחזו לנו שועלים שעלים וגו'":

אמר ר' ברכיה, קדמאה מלא, תנינא חסר.

וראה גם ב"ר פי"ז, תיאודור-אלבק, עמ' 157: "ויסגר בשר תחתנה – מתחילת הספר ועד כאן אין כתיב סמך" (ועיין מהר"ש ליברמן, ערכי המילון החדש, עמ' 106, ותהנה).

מכאן עולה, שהחקירה והבירור על אודות החכם בעל הדרשה אינה נופלת בחשיבותה מן החקירה אחר מידת דיוקו של המאמר מצד נוסחו. כלומר, יש חשיבות מיוחדת להערות חז"ל על נוסח המקרא ופירושו, דווקא אם הערות אלה נמסרות בשמם של חכמים המפורסמים בבקאותם במקרא. ונדגים ברב נחמן בר יצחק.¹⁵

מרב נחמן בר יצחק מפורות בש"ס כעשרים הערות נוסח¹⁶ ('כתיב') בהן הוא מדייק

13 ומונה שם ויקרא כ"א: 1; יחזקאל י' 2; מל"א כ' 28; אסתר ז' 5. רמא"ש בהקדמתו לסדר אליהו רבה, עמ' 133 בהערה, שיחזר על פי תנחומא (פרשת ויקהל) שבספרו של רשב"י היה כתוב בשמות א' 15 * ויקרא מלך מצרים * ועל כן לא ציין רשב"י בדרשתו למקרא זה, שהרי לפנינו: ויאמר מלך מצרים... ויאמר בילדכן וגו', ע"ש.

14 השווה ירושלמי כלאים פ"ג ה"א, כח ע"ג = ירושלמי שבת פ"ט ה"ב, יא ע"ד: "ר' חגי אמר זרעיה חמשה כל ההן דאנא משכח לה ויו, אנא מחיק לה. אשתאילת לרב הונא ספרא דסידרא, ואמר זרעיה מליא". אבל ראה גם ירושלמי סנהדרין פ"ז כה ע"ב שלא על אם קריאה. סנפיר (ו)קשקשת – "אמר ר' יוחנן בר מריא כל הן דאנא משכח ויו אנא מחיק לה". ובבבלי אמרו, קדושין ל, ע"א: "אינהו בקיאי בחסרות ויתירות אנן לא בקיאינן".

15 ל. ברדוביץ בספרו *Studien zur Geschichte der Orthographie des Althebräischen*, Berlin 1894, p. 90, ציין בהערה, שמרב נחמן בר יצחק יותר מכל חכם אחר, נמסר מספר גדול של מאמרים על כתיבת מלים מקראיות, והמלים מתאימות תמיד לנוסח המסורה. וכן ר"ז באכר, *Die Agada der Babylonischen Amoräer*, עמ' 135 בערך רנבי"צ, הכיר בגודל דייקנותו ולא רק במקרא; רי"ן אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 432, הערה 2, והספרות הרשומה שם. ולעומתם גרין-שפר, ב, עמ' 421, וממנו א"ה ויס, דור דור ודורשיו, וינה תרע"א, ח"ג עמ' 180. אבל למעשה כבר ר' שלמה ידידיה מנורצי גילה את רנבי"צ כחכם מסורה, כשבקדמתו לחיבורו 'מנחת שי' אימץ לעצמו את משפטו של רנבי"צ: "אנא לא חכימא אנא, ולא גמירנא אנא, אלא מסדרנא אנא" (מהר"ל יליניק, עמ' 1876 (17). וראה מ"ש אדוני אבי בחיבורו 'לעריכת מסכת פסח ראשון', עמ' 222 – 296, פרק על פתגמו זה של רנבי"צ. וראה שם הספרות הרשומה, עמ' 226, הע' 5 ו 6. ואף ר"ע איגר החל לרשום ציוניו של רנבי"צ במקרא, על גליון בבלי מגילה טו ע"ב. ובהרחבה, ב. מ. לוי, תחכמוני ספר ב', עמ' 24 ואילך.

16 בבלי שבת כח ע"ב (=עבודה זרה ח ע"ב): 'מקרא' תהלים ס"ט 32; שבת נה ע"ב: 'ישכבך שמ"א ב' 22; שם: 'בני שמ"א ב' 24; יומא לח ע"ב: 'חסידו שמ"א ב' 9; יומא עה ע"ב: 'מחפס' שמות ט"ז 14; סוכה ט ע"ב: 'בסכת' ויקרא כ"ג 42; מגילה טו ע"ב: 'ורב' אסתר ה' 11; יבמות סה ע"ב: 'וכבשה' בראשית א' 18; כתובות ה ע"ב: 'ידר' תהלים צ"ה 5; כתובות לח ע"ב: 'ארשה' דברים כ"ב 28 (?); כתובות סט ע"ב (=מועד קטן כח ע"ב): 'ינחם' איוב כ"ט 25; סוטה לו ע"ב: 'בנימין' בראשית ל"ה

בנוסח המקרא בין מלא וחסר. רשימה ארוכה¹⁷ המעמידה אותו ודאי בין ה'קרא' בין 'עדי סוראי דדיקי קרא'.¹⁸ ומעתה לא נוכל להקל ראש – ולא אף בדוגמא אחת – בציטוט פסוק, במאמר ששמו של רנבי"צ נקרא עליו, ואינו מתאים עם נוסח המסורה.¹⁹ תירוציהם של בעלי התוספות "הש"ס חולק על הספרים שלנו"²⁰ "אין פסוק זה בכל המקרא"²¹ "דרך הש"ס לקצר"²² תירוצים מעין אלה הופכים בעלי משמעות חריפה הרבה יותר אם הם מכוונים כלפי מאמרו של רנבי"צ שבמרבית המקומות אינו חולק עם הספרים שלנו ואפילו ביתר וחסר.²³

והנה בשני מקומות לפחות חולק רנבי"צ – הבקיא – עם ה"ספרים שלנו" לא באמות קריאה, לא בחסר ויתר, אלא בציטוט פסוק ומדרש שעליו.

א. בבלי ברכות נג ע"ב:

תנו רבנן, שמן מעכב את הברכה, דברי ר' זילאי. ר' זיואי אומ'... ר' זוהמאי אומ'. ... אמר רב נחמן בר יצחק²⁴ אנא לא זילאי ולא זיואי ולא זוהמאי ידענא, אלא מתניתא ידענא. דאמר רב יהודה אמ' רב ואמרי לה במתניתא תנא,

18 קדושין סו ע"ב: 'שלום' במדבר כ"ה 12; קדושין עא ע"א: 'לעלם' שמות ג' 15; סנהדרין יז ע"א: 'שנים' יחזקאל ל"ח 17; הוריות ד ע"א: 'מצות' ויקרא ד' 2; עבודה זרה כד ע"ב: 'ייעלה' שמ"א ז' 9. שבהלל נאספו על ידי באכר, וחזר והשלים אחריו ב. מ. לוי בתחכמוני. (לעיל הערה 15).
17 ואף היא אינה מלאה. פעמים יש מאמר שלפנינו הוא בסתם, ובכתבי יד הוא על שם רנבי"צ. כך העיר לי אדוני אבי על בבלי פסחים ג ע"ב: 'רכבת' שמ"א כ"ה 20, שבשני כתבי יד מעולים של המסכת הוא ע"ש רנבי"צ. (ועיין עוד תענית ז ע"ב: 'ישנא' קהלת ח' 1; סנהדרין ח ע"א: 'ושמעתי' דברים א' 17).
18 כך נאמר עליו בבלי גיטין לא ע"ב. לצורה 'עדי' במשמעות זו עיין מגילה יב ע"ב בהגהות הגרי"ב.
19 ב. מ. לוי בתחכמוני הנ"ל, העיר על המסורה לבראשית כ"ז 3 "צידה, ה יתירה, אבל פלוגתא דרב נחמן" ופירש שהכוונה לרב נחמן בר יצחק, ע"ש.

20 בבלי שבת נה ע"ב תוס' ד"ה מעבירים; גידה לג ע"א תוס' ד"ה והנשא [המסורת חולק על הש"ס]; ומה שהעירו על ציטוטים שהם נגד ה'חומשים המדויקים' בתוס' ערכין לב ע"ב ד"ה אשר. וראה תוס' יבמות קו ע"ב ד"ה מדה.

21 תוס' עירובין ב ע"א ד"ה דכתיב; תוס' ישנים ליבמות פו ע"ב על הפסוק 'ושוטרם בראשיכם'. ועיין רש"י וזבחים קיח ע"ב על הפס' 'ולו תאנת שלה' 'חפשויו ולא מצאתיו במקרא, אבל מצאתיו 'ו ע"ב ר[?]; מורחה תאנת שלה" ולפנינו 'ונסב הגבול וגו' וראה דק"ס שם. ועיין עוד רש"י למגילה ד ע"א ד"ה יחזק אסא 'אינו בכל המקרא'; תוס' ערכין יח ע"ב ד"ה ופדויו; תוס' ברכות סא ע"א ד"ה אלא; תוס' שבת קכח ע"א ד"ה ונתן. ושם ציינו גם לברכות נה ע"ב ועוד. וראה עוד מ"ש יד מלאכי סי' רפ"ג; ואפסוביצר (הערה 1 למעלן) בהקדמתו עמ' 22.

22 תוס' שבת קכח ע"א הנ"ל; תוס' מגילה ג ע"א ד"ה וילן; תוס' עירובין סג ע"ב ד"ה מיד, ועיין להלן. וכן מביא ביבין שמעיה (להליכות עולם שער ב, פרק ב') בשם הרמב"ן לבבא בתרא קכג ע"ב (לפסוק בדה"א ה' 24) ולפנינו אינו. אבל כן הוא בריטב"א לב"ב הנ"ל. (בשם הריטב"א מביא גם בעין יעקב שם, ובמנחת שי לדה"י, וביד מלאכי הנ"ל מביא מכ"י בשם הריטב"א).

23 אבל בבבא בתרא קיג ע"א מוסר המאמר הוא רנבי"צ. וראה בתירוצם של תוס' ד"ה תרויהו (שהבאנו לעיל עמ' 2 הערה 9).

24 איך ספק שמוסר המאמר הוא רנבי"צ, שכן כך הוא סגנון דבריו גם בפסחים קה ע"א כמות שהוכיח א"א בחיבורו הנ"ל (הערה 15), עמ' 289.

"והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני ה' אלהיכם" ²⁵ והתקדשתם – אלו מים ראשונים. והייתם קדושים – אלו מים אחרונים. כי קדש – זה שמן. אני ה' אלהיכם – זו ברכה.

פסוק בנוסח זה "והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני ה' וגו'" אינו במקרא, לא בויקרא כ' 7, ולא שם כ' 26, ואף לא בויקרא י"א ^{26.44} וכל ההגהות ²⁷ וניסיונות הפירוש בדבר הרכבת שני חלקי פסוק ²⁸ מאירים באור שונה, כשמדובר בחכם מסורה דייקן כרב נחמן בר יצחק. ושמא היתה לפני רנבי"צ גירסא אחרת, ²⁹ שאותה מסר כדרכו תמיד בדייקנות? וראה להלן.

ב. בבלי ברכות סא ע"א [=עירובין יח ע"ב]

אמר רב נחמן, מנוח עם הארץ היה, שנא' "וילך מנוח אחרי אשתו". מתקף לה רב נחמן בר יצחק, אלא מעתה גבי אלקנה, דכתיב "וילך אלקנה אחרי אשתו" הכי נמי? וכו'.

וכבר כתבו התוס' בברכות שם, ד"ה 'אלא': "שבוש הוא, שאין פסוק זה בכל המקרא, ולא גרסינן ליה". אבל הפסוק עולה בעקשנות בכתבי היד, גם בברכות גם בעירובין. בעירובין גורסים כך, גם רבנו חננאל, וגם רש"י ³⁰ ואף שמו של החכם – רב נחמן בר יצחק – בטוח ומוכח כאן מתוכו (כבדוגמא דלעיל), שהרי כתבו התוס' בעירובין יח

²⁵ כך הגירסא בכתב יד פלורנץ.

²⁶ בויקרא כ' 7 חסר סופו, כי [קדש] אני ה'; שם כ' 26 חסר תחילתו [והתקדשתם]; ואילו ב"א 44 מתחיל הפסוק במלים "כי אני ה' אלהיכם".

²⁷ עיין למשל בחדושי המהרש"א כאן; ובהגהות הגר"א בגליון; וכן מ"ש במעדי יו"ט, כאן סימן ו'. והשווה ר"א אפטוביצר, ראבי"ה, ח"א, עמ' 134 הערה 11. אבל הגירסא בנמרא חזרת גם בכת"י וגם בעדויות הראשונים. כך גרס ר"ח בפירושו לברכות (בקטע שנתגלה לאחרונה בתוך ספר הגר"ר זכריה אגמתי, עמ' 113). וכן רי"ף ורשב"א בתשובה, א, סי' תק"ז ובתורת הבית בהל' נטילת ידים ועוד. עיין בדק"ס ומה שציין שם. וכן הוא גם בחידושי הרא"ה לברכות. [ר' ש"ח קוק, עיונים א' עמ' 58].

²⁸ מנחת שר, ויקרא כ' 7.
²⁹ בתרגום השבעים לויקרא כ' 7 גרסו כלפנינו להלן כ' 26. אבל כמה כתבי יד עבריים גורסים כאן: והתקדשתם והייתם קדושים כי קדש וגו'. והרא"ש לברכות כאן, מצטט בסוף הפסוק "אני ה' מקדשכם".

³⁰ שלא כתוספות שסיימו "ולא גרסינן ליה". בגליון הש"ס בברכות, הביא בשם המהרש"ל גירסת הילקוט סוף שופטים: ע"ש. אבל המהרש"ל מסיים (חכמת שלמה, דפוס קראקא, יז, ע"א): "ולא אבין זאת, אפילו תקרא אל ביתו, וביתו הוא אשתו, איך שמעינן מהאי קרא שהלך אחריה בדרך? ובכל המקרא של שמואל אין רמז ורמיזה שהיה הולך אחריה בדרך. גם דברי התוס' שמוחקק הגירסא כל עיקר מן הספר, קשה הוא בעיני. בשלמא חלוף הגרסאות, נמצא כמה פעמים בתלמוד. אבל להיות בטלה הגירסאות [!] כל עיקר, וכטעות נכתב בספר – רחוק הוא בעיני". (והשווה כלשון הזה, יד מלאכי הנ"ל, סי' רפג, דפוס ברלין, מג ע"א). והשווה עוד קטע גניזה קמברידג' T.S.FI(2)66 שנפגם דווקא במקום זה, וכן קטג"נ אוקספורד, בדלי 2673.

ע"ב ד"ה 'מתקף': "מכאן משמע דרב נחמן בר יצחק לאו היינו רב נחמן סתמא". ואם אין כאן שיבוש קדום בגירסת התלמוד, ³¹ הרי שלפנינו פסוק שלפי שעה אין לו סיוע ממקור אחר ³² והוא מצוטט דווקא על ידי חכם מסורה דייקן ובקיא.

כבר ציינו ³³ שיש להעריך בכל כתב יד דרכו של הסופר בציטוט פסוקים. ויש לצפות מן הסופר, במקרה שלא היה תלמיד-חכם, שידייק במסירת נוסח מאמרי התלמוד (משום שנתקשה בו). אבל בציטוטי פסוקים 'יתקל' על פי בקיאותו במקרא. אבל מאידך, לא נכון יהיה לתלות את הקולר רק בצוואר הסופרים המעתיקים.

נשארנו בידנו כללים מימי הגאונים ורבנותינו הראשונים, המורים כיצד לנהוג בכל הנוגע לפסוקים המצוטטים בתלמוד ואינם כך בספרים המדויקים של המקרא. ולפי הנראה, יש לפנינו מחלוקת עקרונית בין חכמי מזרח למערב. רק רבותינו בעלי התוספות, חכמי צרפת ואשכנז, החזיקו בשיטה של "הש"ס חולק על הספרים שלנו" ³⁴ כלומר, בהערכתם את מידת דייקנותו של נוסח התלמוד שלפניהם לעומת "החומשים המדויקים" שבידיהם, היו מבעלי התוס' שלא היו מוכנים לבטל גירסת תלמוד-ערוך בפני המקרא. ³⁵ ולעומתם במזרח, היתה שיטתם של גאוני בבל שונה לחלוטין, ובמפורש דחו את לשון התלמוד מפני המקרא. כך למשל, רב האי גאון ³⁶ כשנשאל על "פסוקים שמצינו בתלמוד ואינם במקרא" ³⁷ השיב:

³¹ כך רצה לפרש ולשחזר המהרש"ל הנ"ל. אבל עיין מ"ש בגליון הש"ס לעירובין, על תירוצו זה. וראה לכל העניין דק"ס לברכות ולעירובין.

³² לא מן התרגומים, ואף לא מן קטע המגילה מקומראן שפרסם F. M. Cross BASOR 132 [1953], עמ' 15. הקטע ניווק בחלקו התחתון, ועל כן חסר פסוק זה. (והשווה נוסח הפשיטתא המוסיף > הוא וחנה אנתה <).

³³ לעיל הערה 4.

³⁴ ראה לעיל בציונים שרשמתי, הערות; 20; 21; 22.

³⁵ גם לכלל זה יש כמובן 'חוק'. כמו למשל רש"י שבת נה ע"ב: "קשה בעיני שם החכם הנוכח כאן [שכשלעצמה הערה חשובה מאוד לעניין הסוגיות הסתמיות, שכן אילו נאמר המאמר בסתם בלא 'שם החכם' לא היה קשה בעינינו למחקר ואכמ"ל], כי אומר אני שטעות גדול הוא, ולא גרסינן להא מילתא, שהרי בספרים מוגהים כתיב מעבירם". וגם בעלי תוס' עצמם יש מהם שאמרו "אין פסוק זה במקרא ולא גרסינן ליה"; ראה לעיל הערה 30. ואף רש"י נהג שלא בעקבות, כמו שהשיג עליו יעקב בן חיים [אדניהו, בהקדמתו למקראות גדולות, ונציה רפ"ה, כשכתב: "דהא [רש"י] בקיא במסורה וסבירא ליה כדעת בעלי המסורה גבי בני עלי, והא אשכחן בכמה דוכתי דסבירא ליה דלא כדעת בעלי המסורה" ע"ש באורך].

³⁶ ממנו נשתמרו כמה תשובות בעניין נוסח המקרא. כך בתשובות גאונים 'שערי תשובה' סי' קכ"א; חש"ג ליק, סי' כ"ז, אוצר הגאונים, בבא קמא עמ' 69; תשובות גאונים אסף, מדעי היהדות, עמ' פא סי' עג ובהערות אסף, ולעומתו הערת רי"ן אפשטיין וב.מ. לוי באוצה"ג יבמות, עמ' 289; חש"ג הרכבי, עמ' 103, אוצה"ג נדרים, עמ' 37; ואוצה"ג לקדושין, עמ' 84.

³⁷ תשובות גאונים קדמונים סי' ע"ח. ועיין אוצה"ג, ברכות, עמ' 113, ובאוצה"ג מגילה, עמ' 6 ואילך, ובהערות שם.

דע שלא היו חכמים טועין בפסוק. שהרי משניותיהן, כמה טורח היו יגיעים... וכל שכן דברי תורה ומקרא. אלא שאתה צריך לעיין בכל דבר שיסתפק לך כיצד עיקרו. (א) אם טעות סופר הוא, (ב) או שיטפא דתלמידי דתריבצאי שלא היו בקיאים³⁸ (ג) או דבר שנאמר בתחילה שלא כטורח פסוק.³⁹

כלומר, 'התקלה' בציטוט תלויה במסורת הנוסח של התלמוד, בין השאר גם בעטים של הגרסאי שבכפרים⁴⁰ שלא היו בקיאים במקרא⁴¹ ולא יעלה על הדעת שחכמים גרסו, ק"ו דרשו,⁴² נוסח שונה משלפנינו. כללים אלה השפיעו בלא ספק, על סופרי כתבי היד של התלמוד והמדרשים. בהתאם לאבחנה זו, נצטרך להעריך כל כתב יד על פי ארץ מוצאו,⁴³ ונצפה לפחות לכך, שכתבי יד 'מזרחיים' (ובעיקר תימניים) יתאימו את הכתוב

38 "הו ידעין שבאותן השנים, הרבה מעמי הארץ היו קוראים טעות, אי נמי (ספרים) לא הוה דייקן במקרא, אלא סופרים ומיעוט בני אדם". תשובת רב האי גאון בעניין עיטור סופרים אוצה"ג נדרים, עמ' 37.

39 חוץ לפסוקים שהם מבין סירא, שרה"ג מציין להם, מתכוין הוא כאן למה שפירש בחשובה אחרת (לב"ק צב ע"ב אוצה"ג ב"ק, עמ' 69) "ועוד רגילין דו"ל שאומרים טעם המקרא שלא בלשון הכתוב [ומכאן לראב"ע בהקדמה לשמות כ' 1] כדאמרין (ב"ק פא ע"ב) מהיות טוב אל תקרא רע, ומקשינן ומי כתיב כי האי גוונא, ומחדרין כי הא דכתיב אל חמנע טוב מבעליי וכר ועיין רב נסים גאון לברכות ל ע"א על פתגם זה. והשווה ברכות נה ע"ב "... לקיים מה ש נ א מ ר כל החלומות הולכין אחר הפה, אטו כל החלומות הולכין אחר הפה קרא הוא? אן, דכתיב ויהי כאשר פתר לנו כן היה". ועיין דק"ס שם, עמ' 304 אות ט.

40 כך לשון רב האי גאון שם (לעיל הערה 37), על בבלי מגילה ד ע"א "ויחזק אסא" במקום לשון הכתוב "ויבן ערי מצורה" (דה"ב י"ד 5). השואל מרה"ג הוא רב נסים גאון מקירואן (אוצה"ג שם הערה א).

41 על "גרסאי שבכפרים" ראה עוד בהערות לויין אוצה"ג ברכות, עמ' 114 הערה א.

42 רק בתקופה מאוחרת יותר הבחינו חכמים (שו"ת הרשב"א המיוחסות ס"י רלב) בין ציטוט פסוק ודרשה שעליו, לבין ציטוט סתמא. ועל השאלה אם יש להגייה ספרי תורה על פי התלמוד השיב: "ומכל מקום בכל מה שבא בתלמוד דרך עיקר דין... בזה ודאי מתקנין המיעוט" אבתנה שחזרת אח"כ בספרי הראשונים; כגון קרית ספר למאירי, ירושלם תשט"ז, בהקדמה ובעמ' נו שם; ועד לדברי מרן, בית יוסף, על יו"ד ס"י ער"ה. וראה ברשימתו המסכמת של ל. ברדוכיץ (לעיל הערה 15), עמ' 48 – 55 (אבל מה שציין לדברי הראב"א ע"ב, עמ' 50 סעיף 2, צריך למחוק. שכן חסר הוא ב'אשכול', מהדורות אלבק). ובמיוחד התלבטו בבעיה זו, ר"מ די לונדאנו, בספרו אור תורה (ראה מ"ש בבראשית י"ד 1; ויקרא ד' 34; במדבר ז' 1 ועוד). ולמעלה ממנו ר' שלמה ידידיה מנורצ'י, בעל 'מנחת ש"י'. ואציין כאן רק לפסוקים בתורה, בהם הוא דן בעניין שלפנינו, וכולל את כלליו: בראשית י"ד 1; שם י"ט 31 [עיי"ש]; שמות י"ד 7; שם כ"ה 2; שם כ"ה 22 (כנגד הזוהר); ויקרא ד' 34 (חזר בהדגשה על כלליו, ומתנגד לתשובת הרשב"א הנ"ל); במדבר ז' 1; שם כ"ג 8 (עיי"ש, דברים היוצאים מן הלב); וראה עוד מה שהשיג על הרמ"ה (מסורת סיג לתורה אות פ, 'פלגשם', ואות ש, 'שנואה לאה') במנש"י לבראשית כ"ט 31. והשווה מה שכתב לאחרונה ר"מ ברויאר, בספרו כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלם תשל"ז, עמ' 88 סעיף 6.

43 מאידך יש לנהוג זהירות שלא להפריז בהשפעת ארץ המוצא. עיין מ"ש להלן בנספח, בדבר היחס בין לשונו של ר' טוביה ברי אליעזר מארץ יון (בעל מדרש לקח טוב) לבין תרגום השבעים.

המצוטט במדרש, לנוסח המקרא השגור בפייהם, על פי הספרים המדויקים שבידיהם, ממש כהוראתו של רב האי גאון.

*

מהר"ש ליברמן, בחקירותיו אודות 'נוסח כתבי הקדש בתקופה התלמודית הקדומה'⁴⁴ דן בהרחבה בדרך טיפולם של חכמים בכתבי הקדש. הן מצד דרכי שימור הנוסח⁴⁵ והן בצורות השונות של דרישת הכתובים⁴⁶ – כל זאת בהשוואה לשיטותיהם של הגרמאטיקנים האלכסנדרוניים ביחסם הם לספרות היוונית העתיקה; ובין השאר קבע, "החכמים לא הציעו מעולם תיקון נוסח בגוף המקרא"⁴⁷ וכל הדרשות שמתוכנן עולה גירסא אחרת שעמדה לפני חכמים, יש להבינן על רקע מציאות שימור כתבי הקדש בימיהם של חכמים. ליברמן הוכיח, שרווחו בקרב העם סוגים שונים של ספרים; אלה שהיו מיועדים לציבור, לקריאת התורה בבית הכנסת, והם המדויקים (*ἡκριβωμένα*) שהוגהו על פי 'ספר העזרה'. על נוסח מדויק זה היו מופקדים 'מגיחי ספרים' שהיו מקבלים שכרם מתרומת הלשכה. בצדם רווחו טפסים שהיו מאז בקרב ההמונים (*vulgata*) ואף על פי שלא הוגהו בדייקנות, המשיכו להתקיים כספרים מוחזקים בידי הבריות. בין הנוסחים של ה-*vulgata* ששימשו את היחידים (כגון ללימודם של תינוקות של בית רבן), היו כנראה טפסים שהיו משובשים ביותר (*φωλότερα*), במיוחד במקומות מרוחקים וכפרים נידחים. והחכמים בדרשותיהם לא נמנעו מלדרוש, ואפילו להלכה, את נוסח ה-*vulgata*.⁴⁸

עם גילויין של מגילות מדבר יהודה והקטעים מקומראן, חזר ונתעורר העיסוק בנוסחאות השונות של טופסי המקרא, שהילכו זה בצד זה, ובין השאר חזרו אף לגירסאות הנובעות ועולות מדרשות חז"ל. ר"י קוטשר⁴⁹ העיר על צורת הכתיב של ישעיה נ"ד 13 במגילת ישעיה "ורב שלום ב'ניכ"י" (וו תלויה), והצביע על הקשר שבין נוסח המגילה ודרשת חז"ל וכתב "מעניין, כי מצד אחד יש לנו עדות מפורשת לקריאת מס' [בניכ"י] ומצד שני מהדהדת אף גירסת המג': "א"ר חנינא... אל תקרי בניך אלא בוניך" (בבלי ברכות סד, ע"א). ש. טלמון⁵⁰ ציין לדוגמא זו, והרחיב לכלל הדרשות

44 יוונית ויוונית בארץ ישראל, עמ' 164 – 169.

45 "תיקוני ספרים", שם, עמ' 170 – 177; "סמניות במקרא", שם, עמ' 178 – 184.

46 "מדרשי הכתובים בהלכה ובאגדה", שם, עמ' 212 – 285.

47 "בכל הספרות התלמודית אין אנו מוצאים שום מחלוקת חכמים על גירסא במקרא". שם, עמ' 185.

48 ליברמן, שם, עמ' 169. ושם הערה 50.

49 הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיה, עמ' 171.

50 S. Talmon, "Aspects of the Textual Transmission of the Bible in the Light of the Qumran Manuscripts", *Textus* 4 (1964), p. 126.

מטיפוס 'אל תקרי' וטען, שחכמים ברצונם לקיים גירסה ש נ ד ח ת ה מלשמש בגוף כתבי הקדש, עשאוה יתד לתלות בו מדרש. הוא נזהר מלהכיל כלל זה על כל מדרש המשקף נוסח אחר, ועל כן נתלה בכמה מדרשות 'אל תקרי' בהן הדרשן מציע שני נוסחים, זה כנגד זה, "אל תקרי... אלא..." וראה בשניהם נוסחים לגיטימיים ושקולים. לא כאן המקום לדון בשאלה אם בכלל דרשות 'אל תקרי' מורות על נוסח שונה, על אחת כמה וכמה לא, אם הן משקפות מגמה לשמר נוסח אחר.⁵¹ נציין רק לדבריו של הרמב"ם על הדרשות בכלל, ועל דרשות 'אל-תקרי' בפרט, שהן כולן "על דרך מליצת השיר" ולא "על צד באור ענין הפסוק ההוא",⁵² ולאחרונה למאמרו של י.א. וליגמן,⁵³ השולל ברוב המכריע של המקרים, כוונה מצד החכם לציין לחילוף נוסח, ותולה את הדרשה ב'חופש המשחק' שמרשה לעצמו הדרשן.⁵⁴

בדוגמות הבאות אבקש להראות, שאם נדייק בדרשות הכתובים, ובמיוחד באלה הדוגמות הדורשות כתוב להלכה, נראה שאמנם התלבטו חכמים בין גירסאות מקבילות שעמדו לנגד עיניהם, ממש כדרך שהתלבטו סופרי מגילות מדבר יהודה. וכשם שבמגילות וכן בתרגומים (עיין בסמוך) קיימו את השתיים⁵⁵ כך עשו אף חכמים. לא

51 השווה דבריו של ל. פרייס (Leo Priejs, *Jüdische Tradition in der Septuaginta*, Leiden 1948), עמ' 35 ואילך. וראה גם א. רוזנצווייג, "Die Al-tikri Deutungen" בספר היובל לר"י לוי, עמ' 204 – 253.

52 מורה נבוכים ח"ג פמ"ג, כשהוא מדגים בבבלי כתובות טו ע"א: "תני בר קפרא, ויתד תהיה לך על אונן, אל תקרי אונן אלא אונן, מלמד שאם שמע אדם דבר מגונה יתן אצבעו בתוך אונן". וכתב: "ואני תמה, אם זה התנא, אצל אלו הסכלים כן יחשוב בפירוש זה הפסוק... אני חושב שאחד ממי ששכלם שלם יחשב זה, אבל היא מליצת שיר נאה מאד" עכ"ד.

53 I.L. Seeligmann, "Voraussetzungen der Midraschexegese", SVT (1953), p. 160. טלמון ציין אליו שם, בהערה 98. ועד כמה צריך לזהר מלהחפו ולהחליט על חילוף נוסח בסוג זה של דרשות תוכיח למשל הדוגמא בבבלי יומא לט ע"א: "אל תקרי ונטמאתם אלא ונטמטם". שאינו חילוף עיצורי (כפי שהציגו ש. ואלדבערג בספרו דרכי השנויים, לעמברג 1870, מאמר י' פרק א' סי' נ"ו והערה ס"ו שם), בין ט/ת אלא וקאלי ונטמאתם/ונטמטם. עיין ברש"י ובראשונים כאן. ראה י. ד. במברגר בהקדמה לספרו קורא באמת, 1871, ובעיקר ברדוביץ (לעיל הערה 15) עמ' 74 בפרק 'אל תקרי': נ. ה. טור-סיני, ערך "אל-תקרי", אנציקלופדיה-מקראית א³, ירושלים תשכ"ה, עמ' 420 – 421, ולאחרונה בדבריו המשכנעים של ר"מ בריאר בספרו כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ו, עמ' 91.

54 R. Gordis בספרו *The Biblical Text in the Making*, New York 1937, עמ' 41 – 43, העיר על תופעה זו במקרא, וראה גם מאמרו של גורדיס בתרביץ כ"ו (תשי"ח), עמ' 444 ואילך. (ועל מה שכתב שם, עמ' 453 הערה 32: "שיטה זו נתגלתה בראשונה על ידנו" וכי יש לציין כבר ליה. שור, החלוק, ג' (1857), עמ' 92 ואילך) וראה גם דבריו של י. א. וליגמן בספרו: *The Septuagint Version of Isaiah*, Leiden 1948, pp. 66–69, וכן וליגמן, קריית ספר כרך ל' (1955), עמ' 39; ובהרחבה ש. טלמון, כפלי גירסא, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשט"ז, מבוא פרק א; הנ"ל "Double Readings in the Massoretic Text", *Textus* 1 (1960), pp. 144 ff.

שבנו דרשה בכוונה, דווקא על נוסח שונה, שלא נתקבל לכתבי הקדש, אלא בדרשה עצמה מגלים את התלבטותם בין שני נוסחים, וכשאינם רוצים להעדיף נוסח אחד על חברו, מקיימים את שניהם. ממש כאותה גירסא בנוסח תרגום השבעים בישעיה ט 19 שהביא טלמון, אבל לא מטעמו. הפסוק "איש בשר זרעו יאכלו" תורגם על-ידי השבעים בנוסח אחד: *τοῦ βραχίονος αὐτοῦ* (היינו כנוסח שלפנינו: זרעו), ואילו סומכוס תרגם: "איש בשר רעו"⁵⁶ יאכלו *τοῦ πλησίον αὐτοῦ*, כשהחילוף הוא עיצורי, בין רעו/זרעו.⁵⁷ לעומתם קיים הנוסח האלכסנדרוני מספק, את שתי הנוסחאות, וצירפן באמנות לנוסח אחד: *αὐτοῦ τοῦ βραχίονος τοῦ ἀδελφοῦ*⁵⁸

שיטה זו, המצויה כאמור בטיפול בטקסטים, פותחה והורחבה על ידי חכמים באמצעות הדרשה.⁵⁹ שהרי דווקא במקומות שבטקסט עצמו אין אפשרות ליצור קונפלאציה, בלי לפגוע בסגנון, אפשר ואפשר שהדרשן יראה כוחו במדרש הכתובים. שיטה זו מוצאת את ביטוייה, בשלב מאוחר יותר, גם כשיטה בהלכה, בעיקר במחלוקת דעות בענייני ליטורגיה, בנוסחה: 'הילכך נמרינהו לתרווייהו' או 'הילכך נמרינהו לכולהו'. פמו בבלי מגילה כא ע"ב "לאחריה [אחר קריאת המגילה] מאי מברך? א"ר יוחנן... הנפרע לישראל מכל צריהם. רבא מר, האל המושיע. אמר רב פפא, הילכך נמרינהו לתרווייהו, ברוך אתה ה' הנפרע לישראל מכל צריהם האל המושיע".⁶⁰

56 בבלי שבת נג ע"א נדרש הפסוק, "איש בשר זרעו יאכלו" – אל תקרי זרעו אלא זרעו. (ובמקרה זה בודאי נכון הכלל ש'אל תקרי' אינו משקף טכסט עיצורי אחר. ראה לעיל, הערה 53). אבל דרשה זו דבר אין לה עם אף אחת מנוסחאות תרגום השבעים – כפי שניסה טלמון לקשור ביניהן (לעיל, הערה 50, ע' 127) – שכן 'זרעו' לא מיתרגם ע"י השבעים לא *τοῦ ἀδελφοῦ* ואף לא *τὸν πλησίον αὐτοῦ*.

57 כך תרגמו השבעים בירמיה י"ט 9 "ואיש בשר רעהו יאכלו". וראה ספר ישעיהו, מפעל המקרא, ירושלים תשל"ה, עמ' ל"ז, בהערות ששיחזרו להלן * זרעו * , אבל נראה שהקונפלאציה היא התפתחות פנימית בנוסח היווני. ולעניין שיחזור נוסח המקרא מן האפאראט, ראה דבריו העקרוניים של י' קוטשר, "מפעל המקרא של האוניברסיטה", לשוננו ל' (1966), עמ' 217 ואילך.

58 השווה תרגום השבעים לדברים י"ט 19 "כאשר זמם לעשות לאחיו", והחילוף שם בין כתבי היד *[πλησίον ἀδελφοῦ]* כחילוף בין אח/רע. ומ"ש טלמון עצמו, כפלי גירסא, עמ' 59. הנ"ל 8 Scripta Hierosolymitana, (1963), p. 366.

59 בדה"ב ל"ג 13, יש ספרים המוסרים; ויחתר כתיב ויעתר קרי (עיין בהוצאת גינצבורג), שתי הגירסאות צורפו בתרגום לדה"י: "ועבד חרכא ומחתרתא (=ויחתר) בשמיא תחת כורסיה יקריה ושמע (=יעתר) צלותיה וקביל בעותיה" (ר' גורדיס לעיל הערה 55, עמ' 76) וכך נדרש הפסוק על ידי חכמים בירושלמי סנהדרין פ"ה ה"ב, כח ע"ג ומקבילות (עיין בהערות תיאודור לבראשית רבה סג ה עמ' 682).

60 וראה עוד בבלי ברכות יא ע"ב; שם, נט ע"א; שם, נט ע"ב; שם, ס ע"ב; תענית ז ע"ב; סוטה מ ע"א. וכמעט תמיד בפיו של רב פפא.

ונתחיל במלא וחסר. צורת הכתיב 'לו א' רווחת במגילות מדבר יהודה, ומשמשת בעיקר במקום 'לא', אבל גם תחת 'לו',⁶¹ והיא מצויה כבר במקרא (עיין להלן). צורה זו משמשת יסוד לכמה וכמה דרשות, גם אם לפנינו בנוסח המסורה נתפרקה והיא מופיעה באחת משתי צורותיה 'לו' וחילופין 'לא'.

כך יש לשחזר את נוסח המקרא שעמד לפני הדרשן, כשדרש את הפסוק בבראשית כ"ו 32 "... ויאמרו לו מצאנו מים" – אין אנו יודעים אם מצאו אם לא מצאו?⁶² וכי מדוע אין אנו יודעים, על פי הספרים שלנו ודאי מצאו? אמנם נכון הוא⁶³ שתרגום השבעים גורס כאן: καὶ εἶπαν οὗχ εὗρομεν ὕδωρ. אבל במקום להרחיק עדותנו ולומר, שבעל הדרשה הכיר גירסא, כגירסת השבעים,⁶⁴ והיה עליו להכריע בין שתי נוסחאות, נאמר שהוא דורש צורה שהיתה לפניו, נוסח שגרס *ויאמרו לו מצאנו מים* ועל כן דרש כהוגן, אין יודעים אם מצאו אם לא מצאו. כאשר הצורה 'לו א' שוב אינה נתפסת כמייצגת בלעדית של המלה 'לא' אלא כמרכבת מ'לו/לא' (נוסח זה מתפצל אח"כ לנוסח המסורה, 'לו'; ולנוסח השבעים 'לא') ושאמנם נבנתה הדרשה, על גירסא משוחזרת זו, יוכיחו אף הדברים הבאים.

הפסוק בויקרא כ"ה 30 "וקם הבית אשר לא חמה" נדרש בפי ר' אלעזר בר' יוסי⁶⁵ "אשר לא חומה" – אפעלפי שאין לו עכשיו והיה לו קודם לכן". ובמקבילה⁶⁶ כותב רש"י בפירושו "לוא [!] כתיב, משמע לא ומשמע לו"⁶⁷ כלומר, אין לו עכשיו והיה לו חומה קודם". וכן 'לוא' גם בפירוש רבנו גרשום. ואילו תוס' שם, ד"ה אשר, העירו "ואינו כן בחומשין מדויקות [!] אלא כתיב לא באל"ף, וקרי לו בו"ו"⁶⁸ (כך עפ"י ההגהה שבשיטה מקובצת). לפי דרכנו למדנו, שכמו שחכמי המסורה יצאו מידי ספק, ופתרו את הצורה *לוא* ע"י פשרה, ככתיב 'לא' וקרי 'לו' ⁶⁹ כך פתר ר' אלעזר בר' יוסי גם כן את הנוסח 'לוא', כשהוא מפשר

61 י. קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו, עמ' 17.

62 בראשית רבה פרשה סד, הוצאת תיאודור אלבק, עמ' 712.

63 עיין בהערות תיאודור שם, לשורה 7.

64 כדעת א. גייגר, קבוצת מאמרים, ורשה 1910, עמ' 147.

65 בבלי מגילה ג ע"ב וש"נ.

66 בבלי ערכין לב ע"א.

67 השווה הלשון בבלי סוטה לא ע"א. על המשנה שם פ"ה מ"ה: "בו ביום דרש ר' יהושע בן הורקנוס, לא עבד איוב את הקב"ה אלא מאהבה שנאמר 'הן יקטלנו לו איחלי' (איוב י"ג 15) ועדיין הדבר שקול, לו אני מצפה, או איני מצפה וכו'".

68 רש"י בפירושו לתורה כתב "אשר לא חמה, לו קרינן. אמרו רבותינו ז"ל, אעפ"י שאין לו עכשיו הואיל והיתה לו קודם לכן. ועיר נקבה היא, והוצרך לכתוב לה, אלא מתוך שצריך לכתוב לא בפנימ, תקנו לו במסורת, זה נופל על זה". וראה במהדורת ר"א ברלינר, עמ' 270 הערה טו; ורש"י חולין סה ע"א "אשר לא, כתיב. ואשר לו, קרי".

69 ראה ראובן גורדיס, "קדמותה של המסורה לאור ספרות חז"ל ומגילות ים המלח", תרביץ כ"ז,

בדרשה: "אפעלפי שאין לו עכשיו והיה לו קודם לכן".⁷⁰ וכשיטתו בדרשה זו, דרש ר' אלעזר בר' יוסי גם את הפסוק בויקרא י"א 21 "... אשר לא כרעים ממעל לרגליו" – ר' אלעזר בר' יוסי אומר, אשר לא כרעים, אפעלפי שאין לו עכשיו ועתיד לגדל לאחר זמן"⁷¹ ובמסורה, כתיב 'לא', קרי 'לו'.⁷² וראה לכל – שהצורה 'לוא' המשוחזרת, היא הצורה הנדרשת – יוכיח הפסוק בויקרא ה' 1, בו נשתמרה הצורה 'לוא' בנוסח המסורה, "ואם לוא יגיד ונשא עונו".⁷³ ואמנם נדרשת צורה יוצאת דופן זו בבבלי שבועות לה ע"א, "ת"ר שלח ביד עבדו... ת"ל אם לוא יגיד ונשא עונו, מאי תלמודא, אמר ר' אלעזר *אם לו א יגיד* כתיב, אם לו לא יגיד ונשא עונו ואם לא חר לא יגיד פטור". כלומר, תפסו צורת 'לוא' כמורכבת; וכלשון רש"י כאן, 'כתיב מלא, למדרש ביה לו א'."⁷⁴

גם הדוגמא המפורסמת, לפחות מימי ר"ז פראנקל,⁷⁵ שמות כ"א 29 "ואם שור נגח הוא מתמול שלשם הוועד בבעליו ולא ישמרנו" וגו'. תירגמו השבעים: καὶ μὴ ἀπατίσῃ αὐτόν היינו, כפי ששיחזרו אל נכון *ולא ישמדנו* חילוף ד.ר. נוסח שמתאים למשנת בבא קמא ד ט: "רבי אליעזר אומר, אין לו שמירה אלא סכין".⁷⁶ גם דוגמא זו יש לפרשה על פי השיטה שנקטנו למעלה, לאמר, לא שיש כאן שני נוסחים, נוסח המסורה 'ישמרנו' כנגד נוסח השבעים 'ישמדנו', ור' אליעזר במשנה מכריע לצד נוסח השבעים וגורס שמירה בסכין = 'ישמדנו'; ואף לא, לצד שני, קבלת

(תשי"ח), עמ' 444 ואילך. ועיין בדברי רד"ק על 'קרי וכתיב' בהקדמתו לס' יהושע שהעיר עליהם מהר"ש ליברמן, יונית וכו', עמ' 165 והגהתו שם בדברי רד"ק; והשווה עוד רש"י לסנהדרין ק"ג ע"א. וראה לאחרונה ברשימתו של רע"צ מלמד, בספרו מפרשי המקרא א, עמ' 51 הערה 337. בירושלמי מעשרות פ"ג ה"א, נג ע"א: "ר' שמעון דרש, אשר לא חומה, ר' יהודה דרש אשר לו חומה"; עי"ש. וראה לעיל הערה 59.

71 בבלי חולין סה ע"א; ובדק"ס שם אות ש'.

72 תוס' חולין סה ע"א ד"ה אעפ"י, ציינו עוד, לשמות כ"א 8 "אם רעה בעיני אדוניה אשר לא (קרי 'לו') יעדה והפדה" ולמדרש שעליו בסוף פ"ק דבכורות, וכן על ישעיהו ס"ג 9 "בכל צרתם לא/לו צר". וכאלה הם גם ט"ו מילין שהעירו עליהן בעלי המסורה דכתיבין 'לא' וקרינן 'לו'. מסכת סופרים, מהדורת מ. היגער, עמ' 171, בהערות המהדיר שם; ומ"ש פרנסדורף בהקדמה לאכלה ואכלה, הנובר 1864, עמ' 30 הערה 1. וראה שם סעיף 105. וראה גם דברי רנ"ק מונח"י שער י"ג, מהד' צונץ, עמ' 151.

73 שהוא אחד מן שנים מלאך שבתורה, וחברו בראשית ל"א 35 "כי לוא אוכל לקום מפניך" וגו'.

74 ועיין עוד בהערות היגער הנ"ל, עמ' 172 לשורה 26; ובמנחת-שי לויקרא כ"ה 30.

75 Ueber den Einfluss der Palästinischen Exegese auf die Alexandrinische Hermeneutik, Leipzig 1851, p. 93.

76 עיין יוספוס, קדמוניות ד, ח' 36; ומ"ש א. שליס במהדורתו, הערה 176; ר"ח אלבק, השלמות והוספות למשנת ב"ק ד, ט, עמ' 411 – 412.

ההלכה של ר' אליעזר, על ידי תרגום השבעים.⁷⁷ אלא דווקא קיום שתי הנוסחאות, ישמרנו בצד ישמנו. היינו, לנגד עיני ר' אליעזר עמדו שתי הנוסחאות והיה עליו להכריע בחילוף הגירסא בין ד / ר, אבל הוא נמנע מלבטל גירסא אחת בפני חברתה, וכל כוחו של ר' אליעזר בדרשתו היא היכולת לפרנס שתי נוסחאות שונות, אולי אפילו סותרות, עד שהוא עושה שלום ביניהן ומפרש אחת על ידי חברתה: 'שמר' על ידי 'שמד', וכלשוננו: 'איך לו שמירה' [= 'ולא ישמרנו'] אלא סכין' [= 'ולא ישמידנו'].

על דוגמא נוספת מעין זו, העמיד אותי מר מנחם קיסטר. הפסוק בבראשית ג' 16: "... ואל אישך תשוקתך והוא ימשול בך" תורגם ע"י השבעים: *καὶ πρὸς τὸν ἄνδρα σου ἢ ἀποστrophῇ σου* כלומר, ואל אישך תשובתך (וראה גם בתרגום הלטיני ובאונקלוס).⁷⁸ וכן אנו מוצאים חילוף זה של 'תשובה' – 'תשוקה' גם במגילות מדבר יהודה. "והוא מצור רק חמר קורץ ולעפר תשוקתו" כך, במגילת סרך היחד, עמוד י"א שו' 21 – 22. לעומת מגילת ההודיות עמוד י' שו' 3 – 4 "... קורץ ולעפר תשובתו".⁷⁹ רק על פי חילוף נוסח זה נבין את לשון המדרש בבראשית רבה, פרשה כ, ז, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 191:80

ואל אישך תשוקתך – בשעה שהאשה יושבת על המשבר אומרת, איני נוקת לביתי עוד מעתה. והקב"ה אומר לה: תשובי לתשוקתך, תשובי לתשוקת אישך.

כאן מצא הדרשן מקום להרכבת שתי הנוסחאות בפסוק; הוא נוקט בשתייהן ועושה אותן כמין חומר לדרשתו.⁸¹

בבבלי עירובין סה ע"א נאמר: "אמר רב חייא בר אשי אמר רב, כל שאין דעתו מיושבת עליו אל יתפלל משום שנאמר בצר אל יורה". על פסוק זה העיר רש"י:

77 כדעת ר"ז פראנקל הנ"ל; וראה ר"ח אלבק, מבוא המשנה, עמ' 13.

78 השווה הערת Kittel – Kahle כאן, על תרגום השבעים לשם"כ י"ז 3 שתרגמו: כשוב הכלה אל אישה; במקום: "כשוב הכל האיש אשר אתה מבקש" וגר'. ועיין מ"ש על דוגמא זו להלן בנספח.

79 וכבר העמיד על כך י. ש. ליכט, מגילת הסרכים, ירושלם חשכ"ה, עמ' 237 וציין אף לפס' שלנו בבראשית.

80 ראה מ"ש רמ"מ כשר, תורה שלמה, בהערותיו למדרש הפסוק שלפנינו. שציין לקשר בין המלים 'תשובי לתשוקתך' ובין גירסת תרגום השבעים.

81 ועוד הוסיף מ. קיסטר וציין לפיוטו של יוסי בן יוסי "אספר גדולות" "הורגלו ליצר ושובו לתשוקה וצאצאיהם עובד ורועה" (מהד' מירסקי עמ' 200) שפייט כך ודאי על סמך מדרש הפסוק שלפנינו, ועל פי זה יש לתקן בהערות המהדיר. וכן למ"ש לוי גינצבורג, אגדות היהודים, ב, הערה 128.

"בדקתי אחר המקרא זה, ואינו בכל הכתובים ושם בספר בן סירא הוא".⁸² אבל לא רק המלים "משום שנאמר"⁸³ חידה הן בדברי רב; המאמר עצמו מוקשה, שני חלקיו אינם עונים זה על זה, ההלכה 'כל שאין דעתו מיושבת עליו אל יתפלל' עם הראיה מן הפסוק. כלשון תוספות כאן, ד"ה בצר "ומיהו קצת קשה בצר אל יורה דהוה ליה למימר, בצר אל יתפלל".

ואמנם הצביעו חוקרים⁸⁴ על הפסוק בבן סירא ז' 10, בנוסחתו היוונית: *ὀλιγοψυχῆσσις ἐν τῇ προσευχῇ σου*⁸⁵ כמתאים ביותר לזיהוי הפסוק המצוטט ע"י רב, מספר בן-סירא. ובאכר אף קיבל את ההצעה שעל פי נוסח זה נכון יהיה להגיהה *בצר אל יודה⁸⁶ (בדלת) במקום 'יורה', אלא אם כן – כדבריו – ימצא בבן סירא פסוק מתאים יותר להבאה שבדברי חז"ל.⁸⁷ אבל פתרון זה – אף על פי שפשוט הוא – אינו נראה. קשה להגיה בדברי רב 'יודה', כשהגירסא 'יורה' עולה בעקשנות בכתבי היד, ובעיקר בהבאות המרובות שבכתבי הגאונים⁸⁸ והראשונים.⁸⁹ מה עוד שהיא הגירסא הקשה (lectio difficilior). נוסף על כך, הפתגם בצורתו זו שבבבלי – יורה – מצוי היה אף בירושלמי. רבינו שמואל הביא מתשובת רבינו קלונימוס⁹⁰ "שכן

82 עדות מעניינת על עיסוקו של "סופר אלוהי" – יעקב (בן) עטייה – בפסוקים אבודים, שנודמו לידיו לפחות שנים מן הספרים האבודים שבמקרא (ספר הישר וס' אחיה השילוני) הביא אחי ר' אברהם יצ"ו, במאמרו, "חידות הדפסות של ספר הישר", סיני ע"ט (תשל"ו). ולענייננו (שם עמ' רפ"ח): "אמר הצעיר (שמואל הלוי) א(בן) (יולי) זכורני שראיתי בכתבי הרב הגדול כמוהר"ר יעקב אבן צור ולה"ה שראה בכתבי החכם כמה"ר יעקב אטיא ז"ל כי בעיר פאס יע"א הובא לידו ס' אחיה השילוני, וכתוב בו פסוק זה וז"ל: 'ויאמר שלמה אל כל העם שפטו איש את אחיו בצדק איש מכס בצר אל יורה'. ע"כ. אך לא נשאר בזכורני באיזה קאפיטלי מהספר ...". וכר'.

83 רב האי גאון, בתשובה, גרס במקום 'שנאמר': 'דאמר מר' (אוצה"ג עירובין, חלק הפירושים, עמ' 99; ועיין בדברי דק"ס כאן, באשכל מהדורת אלבק, א, עמ' 35). דבריו של אפסוביצר בהקדמה לספרו (לעיל הערה 1) עמ' 25 – 26 (ואחריו ר"ל גינצבורג, חידושים ופירושים בירושלמי, ד, עמ' 5) אינן נראין ועיין לקמן.

84 ר"ז באכר בספרו *Die Agada der Babylonischen Amoräer* עמ' 28, הערה 193; והשווה ר"ב ראטנער, אהבת ציון וירושלם, ברכות, עמ' 118.

85 בנוסח העברי: "אל תתקצר בתפלה"; ובתרגום הסורי: "לא תתעיק במילי צלותך". על חוסר ההתאמה בין בן-סירא (העברי, סורי ויווני) לבין הציטטים שבספרות חז"ל, עיין מ"ש מהר"ש ליברמן על בן-סירא י"ג 6, בירושלמי כפשוטו לעירובין, עמ' 289 והערה 1 שם. וראה מ"ש סגל, ספר בן-סירא השלם, מבוא עמ' 38 סעיף 50. אבל ראה שם גם עמ' 66, סעיף 88 ואילך.

86 באכר הנ"ל בהערה 193 עפ"י גוטמן, וכך יסתלק גם הקושי שהעמידו עליו תוספות הנ"ל.

87 התקשה כנראה בצורה *προσεύχης* כתרגום ל'יודה'. ורבינו חם ציין (תוס' כאן ד"ה בצר) לאיוב ל"ו 19 "היערך שועך לא בצר", ועיין ביפה עינים כאן, ובסנהדרין מד ע"ב שציין לירוש' תענית פ"ג ה"ו ומקבילות (וראה צונץ, הדרשות בישראל, עמ' 49. ובהערות הע' 39).

88 תשובות גאונים אסף, מדעי היהדות, תרפ"ז, עמ' פא (וראה לעיל הערה 83).

89 דקדוקי סופרים, עירובין לדף סה ע"א אות ע'.

90 תוספות ד"ה בצר הנ"ל.

דורש בירושלמי כל המיצר אל יורה, דכתיב שמעי נא זאת עניה ושכורת ולא מיין. אמנם לפנינו בירושלמי ברכות פ"ה ה"א ח"ע: "רבי זריקן ר' יוחנן בשם ר' אלעזר בנו של ר' יוסי הגלילי המיצר אסור להתפלל, לא מסתברא אלא מן הדין קריין, לכן שמעי נא זאת ענייה ושכורת ולא מיין". אבל כגירסת רבינו קלונימוס בירוש' כאן, עולה גם ממדרש שמואל פ"ב (מהד' בובר, עמ' כ"ו) המצטט את הירוש' הנ"ל "... המיצר אסור להורות" וכו' ללמד, שבירוש' קיימות לפחות שתי גירסאות (א) המיצר אסור להתפלל; (ב) המיצר אל יורה (אסור להורות). ולבסוף והוא עיקר, אדוני אבי העיר לי, שאמנם קיים בספר בן סירא פסוק אחר, מתאים יותר – שאחריו חיפש באכר – והוא בבן סירא ד' 9 "ואל תקוץ רוחך במשפט יושר".⁹¹ כשאין בין שני הפסוקים – בנוסחם היווני – אלא חילוף נוסח במונח אחד בלבד.

בן-סירא ד' 10: *μη ὀλιγοψυχῆσθης ἐν τῇ προσευχῇ σου*
בן-סירא ד' 9: *μη ὀλιγοψυχῆσθης ἐν τῷ κρινεῖν σε*

לא כאן המקום לדון בהבאות מבן-סירא בדברי חז"ל, ויחס לנוסח בן-סירא העברי, היווני או הסורי,⁹² אבל אי אפשר לכבוש במקרה זה הערה אחת. ראינו שבספרות חז"ל – לפחות בירושלמי – המשיכו לחיות שני נוסחים, מן הפתגם שבבן-סירא, נוסחים שיש להם מקבילה מפתיעה בנוסח היווני.⁹³ היינו, ב"ס ז' 10 "המיצר אסור להתפלל" (כנוסח הירושלמי שלפנינו בדפוסים), וב"ס ד' 9 "המיצר אסור להורות" (כנוסח הירוש' עפ"י עדות הראשונים). ומי יודע, אם אין כאן באמת חילוף נוסח קדום, באבי אבותיו של הנוסח העברי,⁹⁴ בין ד / ר, שתורגם על כן בצורה כפולה על ידי היווני, 'בצר אל יורה' (*ἐν τῷ κρινεῖν*) לעומת 'בצר אל יוד ה' (*ἐν τῇ προσευχῇ*)

91 בתרגום הסורי: "ולא תחכרא רוחך בדינא תריצא". ועוד העיר לי אדוני אבי, שלנוסח "המצר אל יתפלל" – יש הקבלה מעניינת בדברי יולינוס קיסר על היהודים: "אדם שלבו שרוי בדאגה, דעתו מפורת עליו ואינו מעז פנים לשאת את ידיו לתפילה". ראה מ"ש יוחנן לוי, *עולמות נפגשים*, ירושלים תשכ"ט, עמ' 231.

92 וודאי שלא ליחס בין הנוסח העברי שבגניזה לתרגומים. ועיין לעיל הערה 85; וראה מ"ש י. דין, "מגילת בן-סירא שנתגלתה במצדה", *ארץ ישראל ח' (תשכ"ה)*, בהקדמה עמ' 4 ואילך ובספרות שצוינה שם. וראה בהערות דין למגילה, למשל עמ' 25 לשורה 16 ולשורה 18.

93 על החופש שבתרגום ובציטטים עיין מ. צ. סגל, לעיל הערה 85. שכן הפסוק על פי התחביר, כפי שהוא ביוונית, היה צ"ל: כשאתה מתפלל אל תהא קצר רוח. וכן: כשאתה דן וכו'. וכך הוא באמת, גם בנוסח העברי וגם בתרגום הסורי.

94 השווה סגל הנ"ל, עמ' 67 סעיף 90. ועיין בדוגמא שם, שאף היא חילוף נוסח בין יוד/ה-יורה. ייתכן שהחילוף יוד/ה-יורה, נמצא אף ביסוד דרשתו של יעקב איש כפר נבוריא לפסוק בחבקוק ב' 19 "היו אומר לעץ הקיצה עורי לאבן דומם הוא יורה [יורה/יודה] – יודע הוא יורה" (ירושלמי בכורים פ"ג ס"ה ע"ד).

כשבנוסח היווני, נשתמר עדיין החילוף, במסגרת חילוף נוסח, ובתרגום הסורי ובנוסח העברי שבגניזה הוא כבר בגדר חילוף מסורות.

יהא אשר יהא, רב על כל פנים, דורש כנראה חילוף נוסח בספר בן-סירא באותה דרך שהצבענו עליה, שחכמים דורשים חילוף נוסח במקרא. וכשם שבן-סירא היווני שימר את חילוף הנוסח על שתי נוסחאותיו, כך קיים רב ושימר את שני הנוסחים בדרשתו: "כל שאין דעתו מיושבת עליו [= המיצר, *ὀλιγοψυχῆσθης*] אל יתפלל [= יודה (?) *προσευχῇ* ב"ס ז' 10] שנאמר 'בצר אל יורה' [*κρῖνεῖν* ב"ס ד' 9]".

ראיה לכך, שזו אמנם דרכם של חכמים בטיפול בחילופי נוסח, כשמונח לפניהם פסוק בגירסאות שונות, היא הדרך שהתייחסו חז"ל לחילוף נוסח בין מקבילות במקרא. על משנת סנהדרין א, ב, "עיבור השנה בשלושה, דברי ר' מאיר; רשב"ג אומר בשלושה מתחילין, ובחמישה נושאים ונותנים, וגומרין בשבעה, ואם גמרו בשלושה מעוברת" אמרו בבבלי י' ע"ב:⁹⁵ "הני שלושה חמשה ושבעה כנגד מי, פליגי בה ר' יצחק בר נחמני וחד דעמיה. ומנו, ר' שמעון בן פזי...". ושוב, בהמשך שם, "תני רב יוסף, הני שלושה חמשה ושבעה, שלושה – כנגד שלשה שומרי הסף; חמשה – מרואי פני המלך; שבעה – רואי פני המלך".

רש"י אמנם פירש ש"שלושה שומרי הסף" ו"חמשה רואי פני המלך" הם המנויים במל"ב כ"ה 18, 19. ואילו "שבעה רואי פני המלך" הם המוזכרים במגילת אסתר א' 14: "שבעת שרי פרס ומדי ראי פני המלך",⁹⁶ אבל ודאי שהנכון כפירוש רבינו תם,⁹⁷ וכמו שהביא ראייה מן הירוש' כאן,⁹⁸ שהפסוק "ושבעה רואי פני המלך" הוא הפסוק המקביל בירמיה נ"ב 25, ואף רש"י כנראה חזר בו.⁹⁹ ולענייננו, גם בארץ ישראל¹⁰⁰ וגם בבבלי (רב יוסף), העמידו במאמר זה על החילוף שבין מל"ב כ"ה 18, 19, לעומת ירמיה נ"ב 24, 25.

95 אבל במקבילה, בבלי מגילה כג ע"א הוא על משנת מגילה ג א... בשני וחמישי בשבת במנחה קורין שלשה... ביום טוב חמשה... בשבת שבעה" וכו'.

96 ועל פי פירוש רש"י הגיהו את "מ ר ו א י" פני המלך" להיות כנוסח שבאסתר "רואי פני המלך".

97 תוס' סנהדרין י' ע"ב ד"ה שבעה.

98 בירושלמי סנהדרין פ"א ה"ב, יח ע"ב: "רבי יהושע בן לוי שמע כולחון מהדא. ויקח רב טבחים את שלשת שומרי הסף, מיכן שמתחילין בשלושה; 'חמשה אנשים מרואי פני המלך', מיכן שנושאים ונותנים בחמשה; 'ושבעה אנשים מרואי פני המלך', מיכן שגומרים בשבעה". ועי"ש בהמשך, וראה עוד שהש"ר ג ז, במ"ר יא ג.

99 חידושי הרשב"א מגילה, מהד' דימיטרובסקי, עמ' 116, "אבל במקצת פרש"י ז"ל" וכו'. וראה שם בהערות המהדיר.

100 בירוש' הנ"ל בשם ר' יהושע בן לוי, ובבבלי בשם ר' שמעון בן פזי, או ר' יצחק בר נחמני, "ואמרי לה" (מגילה) ר' שמואל בר נחמני.

מ"ב כ"ה

18: ויקח רב טבחים... ואת

שלשת שמרי הסף

19: ... ויחמשה אנשים מרואי

פני המלך...

ירמיה נ"ב

24: ויקח רב טבחים... ואת

שלשת שמרי הסף

25: ... ושב עה אנשים מראי¹⁰¹

פני המלך...

ללמדך, שכדרכם של חכמים בחילופי נוסח, קיימו את השניים¹⁰² ולא דחו נוסח מפני נוסח, כך גם בחילופי נוסח בין מקבילות, צירפו כל הנוסחות וקיימו גם 'חמשה' גם 'שבעה' כנכונים (ובכלל שבעה, חמשה).

שיטה זו, של מדרש חילופי נוסח בין מקבילות במקרא, מוצאים אנו כבר בפיו של אבא יוסי בן דוסתאי, תנא בן הדור הרביעי,¹⁰³ בספרי במדבר, נשא, פסקא מ"ב, מהדורת הורוביץ, עמ' 48 (וראה גם במדבר רבה יא ז):

כתוב אחד אומר (שמ"ב כ"ד 24) ויקח דוד את הגורן ואת הבקר בכסף שקלים חמשים, וכתוב אחד אומר ויתן דוד לאורנן במקום שקלי זהב משקל שש מאות (דה"א כ"א 25). כיצד יתקיימו שני מקראות הללו? מקום הגורן בשש מאות, ומקום המזבח בחמשים. רבי אומר משום אבא יוסף בן דוסתאי... הן שנים עשר שבטים היו, ולקח מכל אחד ונטל חמשים שקל מכל שבט ושבת נמצא שש מאות שקלים מכל השבטים.¹⁰⁴

101 לפיכך אין צורך בהגהה שלעיל הערה 96.

102 ובנין אב לכל המקבילות: מכילתא דר"י יתרו, פרשה ז, מהד' הורוביץ-רבין, עמ' 229, "זכור ושמור" – שניהם נאמרו בדיבור אחד "ובהערות שם; מכילתא דרשב"י, מהד' אפשטיין מלמד, עמ' 148.

103 אבא יוסי בן דוסתאי מוסר בשמו של ר' אליעזר בתוספתא פאה דב, מהד' ליברמן, עמ' 56; ועל פי כתי"ל גם בתוספתא תענית ב, מהד' ליברמן, עמ' 332. (וראה לעיל בדרשה ישמרנו – ישמרנו).

104 ובהמשך שם, מל"א ה' 6... ויהי לשלמה ארבעים אלף אורות סוסים דה"ב ט' 25... ארבעת אלפים אורות סוסים

כיצד יתקיימו שני הכתובים הללו? ארבעת אלפים סטבלאות (στάβλοι) של ארבעים אלף סוסים. דה"ב ד' 5... מחזיק בתים שלשת אלפים יכיל

מל"א ז' 26... אלפים בת יכיל.

כיצד יתקיימו שני הכתובים הללו? אלפים בלח שהן שלוש אלפים ביבש. ועיין שם בציוניו של רח"ש הורוביץ למקבילות. ועיין 'גזוי קדם', ג' עמ' 70; ה' עמ' 145.

במקרים רבים כשעולה מן הדרשה נוסח שונה מן זה שלפנינו, ניסו חכמים 'לבאר' ולהתאים הדרשה לנוסח המסורה, על כן חריפות במיוחד הדרשות המצינויות במפורש מספר. כדוגמת שמות רבה מחו (ואף שם עיין במפרשים). על הפסוק בשמות ל"ה 22 "... כל נדיב לב הביאו חן ונזם וטבעת וכו' מ' כל כלי זהב וגו', "אמר משה, כתבת כי יגנוב איש שור או שה וטבח ומכרו חמשה בקר

ומכאן פשיטא, שגם במקומות שבהם דורשים חז"ל, על פי השיטה שצינינו למעלה, נוסח שונה, שאין לו מקבילה במקרא; נוסח שלא שרד ולא נשתמר בכתבי היד או בתרגומים, נאמר שהדרשה נובעת מהתלבטותם של חכמים בין שני נוסחים. בין זה שבמקרא כפי שהוא לפנינו לבין גירסא שעמדה בפניהם בלבד. כך למשל פירש, על ידי פשרה, רבי אחא, בירושלמי סוטה פ"א ה"ח, יז ע"ב:

כתוב אחד אומר וישפוט את ישראל ארבעים שנה (אינו במקרא, ולפנינו בשופטים ט"ו 20 "עשרים שנה")¹⁰⁵ וכתוב אחד אומר והוא שפט את ישראל עשרים שנה (שם ט"ז 31) אמר ר' אחא, מלמד שהיו פלשתיים יראים ממנו עשרים שנה לאחר מותו, כדרך שהיו יראים ממנו עשרים שנה בחייו.

לסיכום נאמר, בעוד שחכמים תיארו את קיבוע נוסח המקרא בדורות קודמים – 'בעזרה' – על ידי החלטה נחרצת של 'קיימו' לעומת 'ביטלו', ראינו שבשעת עיסוקם הם, בנוסחים מקבילים, לא נהגו כלל בשיטה זו. להיפך, קיימו את "השניים" בלא לבטל את האחד.¹⁰⁶ אם אמנם צדקנו בראייתנו זו, הרי שמצטרפת כאן חוליה לכלל

ישלם תחת השור – הרי הביאו חמשה, חן ונזם טבעת עגיל [!] וכו' מ"ו. לפנינו בנוסח המסורה חסר עגיל. אבל גם השבעים וגם השומרוני גורסים כאן 'עגיל'. ואמנם במדבר ל"א 50 נמצא הצירוף של כל החמישה; אבל הדרשה ודאי מקורה כאן, כעונש על מעשה העגל (= 'תחת השור'). על דוגמא נוספת שהתלמוד (תמיד כו ע"א) מסכם את מספר הלויים (עשרים וארבעה) בדבה"א כ"ו 17, העיר ש. בכרך, בישורון של קבק, שנה ד', עמ' יט ואילך; שם גרסו בתלמוד 'לויים' במקום 'לויים' שלפנינו.

על הדוגמא שבבבלי ברכות ז ע"ב "רב הונא רמי, כתוב 'לענות' (שמ"ב ז' 10) וכתוב 'לכלות' (דה"א י"ז 9 ולפנינו 'לבלות' [!]) בתחילה לענות ולסוף לכלותו עיין מ"ש י"א זליגמן "מחקרים וכו'", תרביץ כב, עמ' 126; ר' גורדיס, תרביץ כו (תשי"ח), הערה 47. והקבל לכך בבלי סנהדרין כ ע"א "דרש רבא, מאי דכתיב (שמ"ב ג' 35) ויבא כל העם להברות את דוד, כתיב להברות וקרינן להברות (ראה BH) בתחילה להברות ולסוף להברותו" ועיין שם בדקדוקי סופרים אות ט; ובהערת ר' ישעיה פיק בגליון, וראה לעיל הערה 59; ומ"ש אפסטייצר לשמ"ב ג' 35, מחברת 3, עמ' 10. ועל הדרשה המצינוית חילוף בין דודנים לרודנים, שבב"ר ל"ג א (הצ' תיאודור, עמ' 344) עיין י. היימן, דרכי האגדה, ירושלים תש"י, עמ' 60 וראה שם גם עמ' 126 ואילך; ועיין כעת רע"צ מלמד, מפרשי המקרא, בפרק על "פרשנות המקרא בדברי חז"ל", עמ' 85 ואילך; וראה גם בסעיף העוסק ב"דעת חז"ל על הנוסח", שם עמ' 50 ואילך. וראה עוד דוגמא עפ"י שיטה זו, לעיל הערה 5.

105 כבר ציינו אליו תוספות שבת נה ע"ב ד"ה מעבירים: ועיין אפסטייצר לשופטים ט"ו 20, מחברת 5, עמ' 55 – 56.

106 ראה מ"ש למעלה עמ' 2 והערה 6. לעומתם יש ונתקיימו שני נוסחים שלא בכוונת הדרשן. כך נשתמרו דרשות חלוקות, שמן דרשה אחת עולה נוסח, הסותר גירסא הקבועה ביסודה של דרשה אחרת. לדוגמא בלבד, על הפסוק בבר' ל"ז 24 "ויקחהו וישלכו אתו הברה" דרשו בבראשית פרשה פד טז

שיטת העיסוק בנוסח במקרא, בזמנם ובמקומם של חז"ל (בתרגומים ובמגילות מדבר יהודה),¹⁰⁷ שיטה שעליה כתב בעל היובל "כלל גדול הוא בידי מעתיקים וכן מספרים במזרח הקדמון, שבכל מקום שמעתיק או מספר מערבי או מודרני, היה בוחר בין שתי נוסחאות שונות שנמסרו לו, הרי במזרח הקדמון צרפו את הנוסחאות יחד".¹⁰⁸ נדמה שבראיה זו לא רק שנעריך נכונה את החכמים כחוקרי נוסח המקרא,¹⁰⁹ אלא חשוב לא פחות ואולי אף יותר, נעמיק להבין את דרשות החכמים.

ונסיים בדוגמא אחת: תוך עיונם בנוסח המקרא העמידו חכמים גם על תופעה שאנו מכנים כיום doublette, כפולה בסיפור המקראי. שני סיפורים בעניין אחד, השונים זה מזה בפרטים, שעורך הספר על פי הכלל הנזכר, לא העדיף אחד מביניהם, אלא צירף ושימר את שתי הנוסחאות והציגן זו מול זו; ובתוך הפרק, כסיפור מקראי רצוף, זו אחר זו.

כך הכירו חכמינו ז"ל בסיפור הכפול של כיבוש העי ביהושע ח' 3 – 9, לעומת יהושע ח' 10 – 13 העוקב.

יהושע ח' 3 – 9	יהושע ח' 10 – 13
ויקם יהושע... לעלות העי	וישכם יהושע... ויעל... העי
ויבחר יהושע של שים אלף איש...	ויקח כחמשת אלפים איש
וישלחם יהושע וילכו אל המארב	וישם אותם אורב
וישבו בין בית אל ובין העי מים לעי	בין בית אל ובין העי מים לעיר...
וילן יהושע בלילה ההוא בתוך העם	וילך יהושע בלילה ההוא בתוך העמק

(הוצ' תיאודור-אלבק, עמ' 1020): ויקחהו ויקחהו כתיב, חסר ו' מי היה זה, שמעון. וכו' ועיין שם בחילופי הנוסחאות ובהערות. אבל במדרש משלי א' 12 (מהד' בוכר, עמ' 44) "א"ר זבדי בן לוי מי הורידו לבור מכל אחיו, הוי אומר שמעון ולוי, שנאמר בסודם אל תבא נפשי" וכו' כלומר, דרשו 'ויקחהו' מ ל א. אם לא שדרשה אחת דרשה על פי 'אם למסורת' (כ"ר) ואחת 'אם למקרא' (מדרש משלי). ועיין מ"ש להלן בנספח.

107 השווה לכך ש. טלמון (לעיל הערה 50), אלא שדוגמאותיו אינן מוכיחות.
108 י. א. זליגמן, קרית ספר, ל' (תשט"ו), עמ' 39; הנ"ל, בתרביץ כ"ה (תשט"ז) עמ' 139 כתב "ההנחיה המזרחית לחזרות, לואריאציות ולשמירה על כל גרסה שנתהוותה אי פעם, גרמה כבר בשלב קדום מאד של תולדות נוסחת המקרא לקיומן של גרסאות נרדפות – כמו בטכסטים מזרחיים אחרים – שמאז נשארו רוחות זו ליד זו; וראה לעיל הערה 55 (וגורדיס בספרו, שם, עמ' 44; ובתרביץ הנ"ל, עמ' 454). הגב' רינה דרורי העירה לי שבספרות הערבית מסיימים הצגת מסורות שונות במלים: "והאלהים יודע".

109 ראה דבריו של יצחק היינמן: "רבותינו לא היו כמובן, בעלי מחקר שיטתי אלא קרובים יותר לאותה חשיבה של 'העמים הטבעיים' שחוקרים מכנים אותה בשם 'פרימיטיביות', כטוי זה יש בו משום רגש של חמלה והשפלה, אנתנו נקרא לחשיבה זו בשם 'אורגנית' וכו'. דרכי האגדה, עמ' 8 ואילך, אבל ראה שם כל הפרק בהקשרו.

הם הכירו שלפנינו שתי גרסאות של מאורע אחד, ובדרכם שלהם קירבו שני סיפורים אלה, ונתנו את שלזה בזה ושלזה בזה. ועל ידי כך גילו דעתם, שלפנינו מקורות שיש לעשות שלום ביניהם, כשדרשו בבבלי מגילה ג ע"א (עירובין סג ע"ב; סנהדרין מד ע"א) את הפסוקים:

ו י ל (ן) יהושע בלילה ההוא בתוך העמ (ח' 9).

ו י ל (ך) יהושע בלילה ההוא בתוך העמ (ק' ח' 13).

אמר רבי יוחנן, מלמד שלן (=וילן) בעמק (=בעמק) של הלכה (=וילך).¹¹⁰

נספח

מי שיתעקש ויחפש בים הגרסאות שבמדרשים השונים, יוכל להעלות הקבלות לא רק בין נוסח המדרש לנוסח התרגומים, אלא אף הקבלות בין הוואריאנטים השונים בחילופי הנוסחאות שבמדרש לעומת החילופים שבתרגומים. בהיסוס רב ובהסתייגות מתאימה ארמוז לדוגמא הבאה: בפסוק בשמ"א י' 1 "ויקח שמואל את פך השמן ויצק על ראשו וישקהו ויאמר הלוא כי משחך ה' על נחלתו לנגיד" נוסף בתרגום השבעים משפט שלם בין שני חלקי הפסוק, השובר את הצורה הבלתי רגילה 'הלוא כי' (אבל הש' שמ"ב י"ג 28 ור' גם מל"ב כ' 19 [הלוא אם] לעומת ישע' ל"ט 8 [כי]) וזה לשונו: *kai eipen autō ouχi * <κέχρικέν σε κύριος εἰς ἄρχοντα ἐπὶ τὸν λαὸν αὐτοῦ, ἐπὶ Ἰσραὴλ, καὶ σὺ ἄρξεις ἐν λαῷ κυρίου, καὶ σὺ σώσεις αὐτὸν ἐκ χειρὸς ἐχθρῶν αὐτοῦ κυκλόθεν, καὶ τοῦτο σοὶ το σμεῖνον> * ὅτι ἔχρισεν σε κύριος* כלומר, ויאמר אליו הלוא > *משחך ה' לנגיד (למלך) על עמו על ישראל ואתה תעצור בעם ה' ואתה תושיע אותו מיד אויביו מסביב וזה לך האות ** < כי משחך ה' וגו'. אפטוביצר בספרו Schriftwort etc. מחברת שניה עמ' 16 לפסוקנו, הצביע על ההקבלה שבין חילוף הנוסח במדרש לקח טוב לבראשית כ"ז 26 (וכן גם מדרש שכל טוב שם) ובין חילוף הנוסח בתרגום היווני, המופיע גם אצל יוספוס בקדמוניות (ספר ששי, מהד' ניוה סעיף 54 המצטט את פסקנו) וגם בשני טפסים של ההכספלה המצוינים אצל Field. מדרש לקח-טוב עפ"י כ"י פלורנץ; וכך גם מדרש שכל-טוב, גרסו בפסוקנו "ויאמר ראה משחך ה' למלך" ראה במקום "הלוא כי" שלפנינו במקרא, ובמקביל נוסח היווני *δρα δτι* (אצל יוספוס ובהכספלה הנ"ל) במקום *όυχι* שבתרגום השבעים.

110 לא כן הבק אפטוביצר (לעיל הערה 1) מחברת 4, עמ' 120, יהושע ח' 13 כשכתב 'וילך-וילך: וילך foigt auch aus dem Inhalt der Deutung, מדגיש רק את ו י ל 'י' יהושע בלילה ההוא בתוך העמק. מלמד שלן בעומקה של הלכה; עי"ש בציונים שבהערה 4; ר"ר מרגליות, המקרא והמסורה, ירושלים תשכ"ד, עמ' יא, נזקק לדוגמא זו במנת לציין חילופים בין כף (סופית) לנך (סופית); דיון ארוך וממצה בעניין, אגב מאמר על 'העיר', כתב ש"ר בהמגיד שנה י"ז גליון 1 – 2 וחזר ונתפרסם בהמעמר של לונץ ב' (תרס"ו), עמ' תקס"ד; וראה עוד יה"ש, בהחלוץ שנה ג', עמ' 109.

אם אמנם קיימת הקבלה בין הנוסחים, מי יודע אם לא יבוא מי ויטען שבפני בעלי המדרש היה הפסוק בכל אורכו כמות שהוא בשבעים. שכן על פי מה שנשתייר ממנו במדרש "וישקהו ויאמר ראה משחך ה' למלך" אפשר לשחזר ★ ויאמר ראה משחך ה' למלך על עמו ישראל ואתה תעצור וכו'... וזה לך האות כי משחך ה' על נחלתו לנגיד ★. כגירסת השבעים. שכן גם החילוף "ראה" במקום "הלוא-כי"; גם חסרון המלים "על נחלתו" מצביעים על כך. סיוע להשערה זו ניתן להביא מכך, שר' טוביה בר' אליעזר, בעל מדרש לקח טוב מוצאו מארץ יון ומצוי היטב אצל השפה היוונית; וכמו שכבר הראה מהר"ש ליברמן (יוונית וכו', עמ' 119) השכיל ר' טוביה לשנות ולהתאים מאמר בספרי דברים (פיסקה ש"ח) ולנסחו על פי פתגם יווני, שיהודי יוון מן הסתם הכירוהו. אף על פי כן נראה לדחות הקבלה זו, ולתלות את שנויי הנוסח בפסוק הנזכר, בדרכו של בעל מדרש לקח-טוב בציטוטי פסוקים, וכפי שכבר צייר ר"ש בובר בהקדמתו למדרש לק"ט עמ' י"ח סעיף ט"ו, דרכו זו: "...ונמצא בח"א על בראשית ושמות יותר ממאתים העתקות של כתובים, אשר העתיק מתנ"ך מזכרוננו בטעות וכו' וכן נמצא שלפעמים מעתיק פסוק ויחסו למי שלא אמרו ולספר אשר לא נמצא בו" עיי"ש בדוגמות המאלפות. ואף כאן נאמר שלא הקפיד בציטוט הפסוק, וכנראה ריחף לפניו בזכרוננו גם הפסוק בשמ"א ט"ו 17.

לעומת זאת מצאנו (משנה ע"ז פ"ה מ"ב ומקבילתה בתוספתא פרה פ"ה ה"ג) את ר' ישמעאל קורא לפני ר' יהושע בפסוק בשיר השירים א' 2: ׀דיך (במקום ׀דיך שבנוסח המסורה) כגירסת השבעים והתרגום הלטיני. וכפי שצייר מהר"ש ליברמן והוכיח מן המקורות (תוספת ראשונים, ח"ג עמ' 248) אירע המעשה בקטנותו. כך מעיד הירושלמי בע"ז פ"ב ה"ח, מא ע"ג: "ור' ישמעאל היה קטן". ובאותם הימים היה ברומי, כמות שיוצא מבבלי גיטין נ"ח ע"א: "ת"ר מעשה בר' יהושע בן חנניה שהלך לכרך גדול שברומי. אמרו לו תינוק אחד יש בבית האסורים... הלך ועמד על פתח בית האסורים אמר: מי נתן למשיסה יעקב וישראל לבוזים? (ישעיה מג 23) נענה אותו תינוק ואמר: הלא ה' זו חטאנו לו (שם, שם)... אמרו לא זו משם עד שפדאו בממון הרבה... ומנו? ר' ישמעאל בן אלישע".

לפי זה — מציין מהר"ש ליברמן — יתכן ונגרר אחרי היהודים ברומי וקרא ׀דיך כגירסת השבעים: *μαστοί σου*; והוולגטה: *Vbera tua*. והשווה א. גייגר, המקרא ותרגומיו עמ' 257.

פעמים חילופי הנוסח במקרא ובתרגומים מקבילים עד כדי כך שאתה עומד תמה ושואל היכן נפל לראשונה הספק בקריאה, בנוסח המקרא או בתרגום. על דוגמא מאלפת העמיד אותי אדוני אבי הכ"מ: בבראשית ג' 16: "ואל אישך תשוקתך" גרסו השבעים *ואל אישך תשובתך* ראה מה שכתבתי למעלה עמ' 14, על כך ששתי הגירסאות

תשובתך-תשוקתך נדרשו בבראשית רבא [ועיין עוד מ"ש ז. בן חיים, תרכיץ שי"ד (תש"ג) עמ' 175. — העירני על כך מ. קיסטר]

אבל בתרגום אונקלוס לבראשית שם, נשארו לפניו שתי גירסאות, שהחילוף ביניהן נעוץ בביצוע הגיית ה' א' (ראה דלמן, דקדוק, עמ' 98): "תיאובתך" נ"א "תיובתך"; חילוף שיש בו הקבלה מפתיעה לחילוף שבין נוסח המסורה ותרגום השבעים. שכן, תיאובתך = תשוקתך; לעומת תיובתך = תשובתך. ושמא מקור הדרשה לפחות, נעוץ בחילוף נוסח זה שבתרגום הארמי דווקא!?